

Araştırma Makalesi / Research Article

Yazar / Author

Zekirja SHABANI

Dr., Albanoloji Enstitüsü, Tarih Bölümü, Priştine,
Kosovo; zekirjash2@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-9481-2098>

Atıf / Citation

Chicago: Shabani, Zekirja, "II. Abdülhamid Döneminde Gilan Kazası'nda Eğitim (1876-1909)". *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)* 10, 1 (2026): 169-189. <https://doi.org/10.47088/utad.1979402>

APA: Shabani, Z. (2026). II. Abdülhamid döneminde Gilan Kazası'nda eğitim (1876-1909). *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)* 10(1), 169-189. <https://doi.org/10.47088/utad.1979402>

Gönderim Tarihi / Date of Submission:

26.06.2026

Kabul Tarihi / Date of Acceptance

23.07.2026

Hakemlik-Review

Çift Taraflı Kör Hakemlik / Double-Blind Peer Review

Çıkar Çatışması-Conflict of Interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / No conflict of interest declared.

Etik beyan/Ethics Statement

Çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulduğu yazar tarafından beyan edilmiştir. / The author declared that ethical principles were followed during the preparation of this study.

Yazar Katkı Oranı/ Author Contributions

Çalışma tek yazarlı olduğundan yazarın katkı oranı %100'dür. / Since the study is single-authored, the author's contribution rate is 100%.

Yapay Zeka Beyanı / Artificial Intelligence Statement

Yapay zeka araçları yalnızca dil ve yazım kontrolü amacıyla kullanılmıştır. / AI tools were used solely for language and spell checking purposes.

Mali Destek / Financial Support

Yazar bu çalışmanın herhangi bir finansal destek almadığını beyan eder. / The author declared that this study has received no financial support.

Benzerlik Tespit Aracı / Similarity Detection Tool

Lisans-License

OPEN ACCESS

II. Abdülhamid Dönemi'nde Gilan Kazası'nda Eğitim (1876-1909)

Özet

Bu çalışma, Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876-1909), günümüz Kosova sınırları içerisinde yer alan Gilan Kazası'ndaki eğitimin yapısını, örgütlenmesini ve işleyişini ele almaktadır. Arşiv belgeleri ve tarih yazımı verilerine dayanan çalışma, Osmanlı Devleti'nin bu idarî birimindeki eğitim kurumlarının kurumsal düzenini ve pedagojik uygulamalarını incelemektedir. Sınav cetvelleri, not defterleri, devam kayıtları ve öğretmen atamalarına ilişkin belgeler üzerinden eğitim sisteminin örgütsel yapısı, öğretim kadrosunun niteliği ve öğrenci katılım düzeyi yeniden değerlendirilmektedir. Araştırmada ayrıca ölçme ve değerlendirme uygulamaları, öğrencilerin devam durumları, okul idaresi ve eğitim kurumlarının yeniden düzenlenme süreçleri üzerinde durulmaktadır. Bu unsurlar, sosyal ve dinî bakımdan heterojen bir çevrede eğitim sisteminin imkânlarını ve işleyişe ilişkin sınırlılıklarını ortaya koymaktadır. Çalışma, 1876-1909 yılları arasında Gilan Kazası'ndaki eğitim tarihine katkı sağlamayı; dönemin önemli siyasî, idarî ve toplumsal dönüşümleri bağlamında eğitim kurumlarının örgütlenme, yönetim ve işleyiş biçimlerine dair sistematik bir değerlendirme sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gilan, Kosova, eğitim, ibtidâî mektepleri, rüşdiye mektepleri, medreseler.

Education in the Kaza of Gjilan During the Reign of Abdülhamid II (1876-1909)

Abstract

This study examines the structure, organization, and functioning of education in the Gjilan District, located within the present-day borders of Kosovo, during the reign of Sultan Abdülhamid II (1876-1909). Drawing on archival documents and historiographical sources, it investigates the institutional organization and pedagogical practices of educational establishments within this administrative unit of the Ottoman Empire. Through the analysis of examination records, grade books, attendance registers, and documents concerning teacher appointments, the study reassesses the organizational structure of the education system, the qualifications of the teaching staff, and the level of student participation. It also focuses on assessment and evaluation practices, student attendance, school administration, and the reorganization of educational institutions. These elements reveal both the opportunities and the operational limitations of the education system within a socially and religiously heterogeneous environment. The study aims to contribute to the history of education in the Gjilan District between 1876 and 1909 and to provide a systematic assessment of the organization, administration, and functioning of educational institutions within the context of the major political, administrative, and social transformations of the period.

Keywords: Gjilan, Kosovo, education, ibtidâî schools, rüşdiye schools, madrasa

Giriş

Gilan, Kosova'nın doğusunda yer alan Anamorava bölgesinin başlıca kentsel ve bölgesel merkezlerinden biridir. Priştine, Ferizovik ve Preşova Vadisi istikametindeki ulaşım güzergâhlarının kesişim noktasında bulunması, şehre önemli bir jeostratejik ve jeokomünikatif konum kazandırmaktadır. Yaklaşık 392 km²'lik bir belediye alanına ve 90 bin civarında nüfusa sahip olan Gilan, şehir merkezi ile çevresinde gözlemlenen kentsel, ekonomik ve tarımsal gelişim bakımından bölgenin dikkat çeken yerleşimlerinden biri olmuştur. Gilan'ın gelişiminde doğal çevre koşulları ile karayolu ağlarının belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Bu ulaşım bağlantıları, şehrin yakın çevredeki merkezlerle hızlı ve düzenli ilişki kurmasına imkân sağlamıştır. Demiryolu bağlantısının bulunmamasına rağmen, hava ulaşımında Priştine ve Üsküp havaalanlarından yararlanılmaktadır. Coğrafi konumu ve ulaşım ağlarıyla kurduğu ilişkiler sayesinde Gilan, sınır ötesi iş birliği olanakları ile çevre bölgeler arasındaki ekonomik ve kültürel bütünleşme süreçlerinde de önemli bir işlev üstlenmektedir.¹ Gilan şehrinin kuruluşu, Novo Brdo'nun Orta Çağ'daki kentsel işlevini büyük ölçüde yitirmesinin ardından, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Şehrin teşekkülünde Gjinollu ailesinin belirleyici bir rol üstlendiği kabul edilmektedir.² Bununla birlikte, Gilan yerleşiminin Osmanlı dönemi öncesine uzanan izleri de bulunmaktadır. Nitekim 1455 tarihli Osmanlı tahrir defterinde yerleşim, yirmi altı haneli bir köy olarak kaydedilmiş; Evliya Çelebi ise buradan "Morava" adıyla söz etmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Gilan, yalnızca idarî ve askerî açıdan değil, aynı zamanda kültürel, zanaatkârlık ve ticaret faaliyetleri bakımından da bölgesel önem taşıyan bir merkez hâline gelmiştir. Bu gelişme, şehrin çevre yerleşimlerle kurduğu ekonomik ve sosyal ilişkilerin güçlenmesine, dolayısıyla idarî ve kentsel yapısının daha belirgin bir nitelik kazanmasına katkı sağlamıştır.³ 1873/1874 tarihli Prizren Vilayeti Salnamesi'ne göre Gilan Kazası; Morava-yı Bâlâ, Morava-yı Zîr, Yanyeva, İzmornik, Golak-ı Bâlâ ve Golak-ı Zîr nahiyelerinden müteşekkildi. Toplam 227 köyü ihtiva eden kaza nüfusu, 12.544 Müslüman ve 11.607 gayrimüslim olmak üzere 24.151 kişiden oluşmaktaydı.⁴ 1877 yılında gerçekleştirilen idarî düzenleme neticesinde Prizren Vilayeti yeniden teşkilatlandırılarak merkezi Priştine olan Kosova Vilayeti'ne dönüştürülmüştür. Vilayet merkezinin 1888 yılında Üsküp'e nakledilmesine rağmen, Gilan Kazası Osmanlı hâkimiyetinin sona erdiği 1912 yılına kadar Priştine Sancağı'na bağlı idarî statüsünü muhafaza etmiştir.⁵ Coğrafi bakımdan Gilan Kazası, kuzeybatıda Priştine

¹ *Vendbanimet e Kosovës: Leksikon. Qendrat Urbane*, Cilt 1 (Priştine: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 2018), 223-254; *Fjalori Enciklopedik i Kosovës* (Priştine: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 2018), 546-547.

² *Kosova: Një Vështrim Enciklopedik* (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Qendra e Enciklopedisë Shqiptare; Toena, 1999), 64.

³ *Fjalori Enciklopedik Shqiptar* (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2008), 836.

⁴ Prizren Vilayeti Salnâmesi, 1873, 58-59; Prizren Vilayeti Salnâmesi, 1874, 87.

⁵ Ayşegül Gülşen, "XIX. Yüzyılda Gilan Kazası (Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yaklaşım)" (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 14.

kazası merkeziyle, güneyde Üsküp Sancağı ile, kuzeydoğuda ise Sırbistan sınırıyla çevriliydi.⁶ 1879 tarihli Kosova Vilayeti Salnameleri'ne göre kazanın toplam nüfusu 24.151 kişiden oluşmakta; bunun 12.544'ünü Müslümanlar, 11.607'sini ise Hristiyan nüfus meydana getirmekteydi. 1900 yılına gelindiğinde ise Gilan şehir merkezi ve ona bağlı köylerle birlikte kazanın toplam nüfusu 54.594'e ulaşmıştır.⁷

Sultan II. Abdülhamid döneminde, Kosova Vilayeti de dâhil olmak üzere Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde maarif teşkilâtının yaygınlaştırılmasına, mevcut eğitim kurumlarının ıslahına ve yeni maarif müesseselerinin tesisine yönelik önemli idarî ve kurumsal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir.⁸ Bu düzenlemelerin taşradaki tatbikatını incelemek bakımından Gilan Kazası, şehir merkezi ile geniş bir kırsal sahayı bünyesinde barındırması, Müslüman ve gayrimüslim ahaliden oluşan heterojen nüfus yapısı ve farklı eğitim müesseselerinin bir arada faaliyet göstermesi sebebiyle dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Kosova Vilayeti'ndeki eğitim hayatına ilişkin mevcut çalışmalarda genel vilayet teşkilâtı ve başlıca eğitim kurumları ele alınmış olmakla birlikte, Gilan Kazası'ndaki maarif idaresi, muallim kadroları, talebe devamı, imtihan uygulamaları ve farklı cemaatlere ait mekteplerin işleyişi bütüncül biçimde yeterince incelenmemiştir. Bu çalışma, arşiv vesikaları, vilayet ve maarif salnâmeleri ile dönemin eğitim kayıtlarından hareketle söz konusu boşluğu doldurmayı ve merkezî maarif siyasetinin bir taşra kazasındaki uygulama imkânları ile sınırlılıklarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede Gilan Kazası'ndaki maarif teşkilâtı, eğitim müesseseleri ve bunların idarî ve pedagojik işleyişi ayrı başlıklar altında ele alınacaktır.

Gilan Kazası'nda Maarif Komisyonu

Osmanlı eğitim teşkilatında maarif komisyonları, eğitim hizmetlerinin mahallî düzeyde yürütülmesini sağlamak üzere oluşturulan idarî yapılar arasında yer almaktaydı. Bu komisyonlar; okulların işleyişinin takip edilmesi, öğretim kadrosuna ilişkin işlemlerin yürütülmesi, öğrenci durumunun izlenmesi ve maarif politikalarının taşra düzeyinde uygulanması bakımından önemli görevler üstlenmiştir. Gilan Kazası özelinde, 1885 yılına kadar bir Maarif Komisyonunun varlığına dair salnâmelerde herhangi bir kayda rastlanmaması, eğitim yönetiminin bu bölgede görece geç bir tarihte kurumsal bir çerçeveye kavuştuğunu göstermektedir. 1885-1900 yılları arasında komisyonun reisliğini Raşid Efendi yürütmüş; Şevki Efendi ile Emin Ağa ise komisyonun daimi üyeleri arasında yer almıştır. Söz konusu görev dağılımının uzun süre değişmeden devam etmesi, Gilan'daki eğitim idaresinde belirli bir bürokratik sürekliliğin ve istikrarlı bir idarî kadronun oluştuğuna işaret etmektedir.⁹ Zaman içerisinde komisyonun üye bileşiminde genişleme yaşandığı ve yerel eşrafın eğitim

⁶ Şemseddin Sami, "Gilan," *Kâmûsu'l-A'lâm*, Cilt 5 (İstanbul: Mihran Matbaası, 1896), 3945.

⁷ Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1900, 623.

⁸ Togay S. Birbudak, B. Akbaba, "Education life in the Kosovo province in the early part of twentieth century". *International Journal of Academic Research Part*, Cilt 6, Sayı 4, (2013): 256.

⁹ Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1885, 63; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1887, 103; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1888, 97.

yönetimine daha belirgin biçimde dâhil olduğu görülmektedir. Nitekim 1893-1896 yılları arasında Hacı Hamdi Beyzâde İbrahim Bey de komisyon üyeleri arasında yer almış;¹⁰ 1900 yılına gelindiğinde ise Belediye Reisi İbrahim Bey bu idarî yapıya dâhil edilmiştir. Bu gelişme, maarif idaresi ile mahallî yönetim mekanizmaları arasındaki ilişkilerin güçlendiğine ve eğitim meselelerinin yerel idarî yapı içinde daha görünür bir konum kazandığına işaret etmektedir.¹¹

Gilan'daki eğitim yönetiminin teşkilatlanmasında bir diğer önemli aşama, 1904 yılında Mustafa Efendi'nin Maarif Kâtibi olarak görevlendirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Mustafa Efendi'nin aynı zamanda malî işlerle ilgili başka bir idarî görev üstlenmiş olması, dönemin yerel idare yapısında eğitim hizmetleri ile malî-idarî görevler arasında personel düzeyinde bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Bu görev birleşimi, eğitim kurumlarının yönetimi ile kaynakların tahsisi ve mali denetim süreçleri arasındaki yakın ilişkiyi yansıtmakta; Gilan'daki maarif idaresinin yerel mali yapılarla bütünleşik bir işleyişe sahip olduğunu ortaya koymaktadır.¹²

Gilan Kazası'nda Sıbyan Mektepleri

Sıbyan mektepleri, Osmanlı eğitim sisteminin erken dönemlerinden itibaren temel eğitim hizmeti sunan en yaygın öğretim kurumları arasında yer almaktaydı. Mekteb, küttâb ve dârüttalîm gibi farklı adlarla da anılan bu kurumlar, çocuklara okuma-yazma, temel dinî bilgiler ve basit hesaplama becerileri kazandırmayı amaçlamaktaydı. Bu yönüyle sıbyan mektepleri, Osmanlı toplumunda ilk öğretimin geleneksel çerçevesini oluşturmaktaydı. XIX. yüzyılda eğitim alanında gerçekleştirilen düzenlemelerle birlikte, sıbyan mektepleri modernleşme sürecinin başlangıç noktalarından biri hâline gelmiştir. Geleneksel ilköğretim kurumlarının zamanla rüşdiye ve iptidâî mektepleri gibi daha sistematik ve modern öğretim modellerine dönüşmesi, Osmanlı maarif politikalarının taşradaki yansımalarını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Gilan Kazası'ndaki sıbyan mektepleri de bölge halkının temel eğitim ihtiyacını karşılamış; sonraki dönemlerde gelişen modern eğitim kurumları için toplumsal ve kurumsal bir zemin hazırlamıştır.¹³

Gilan Kazası'ndaki sıbyan mekteplerinin sayısal gelişimi, XIX. yüzyılın son çeyreğinde ilköğretim kurumlarının belirgin bir yaygınlaşma sürecine girdiğini göstermektedir. 1879 yılında kazada yalnızca iki geleneksel ilköğretim kurumu kaydedilmişken, 1885 yılına gelindiğinde bu sayı yirmiye yükselmiştir. Bu artış, Osmanlı taşrasında eğitim hizmetlerinin genişletilmesine yönelik maarif politikalarının Gilan Kazası'nda da etkili olmaya başladığına işaret etmektedir. Söz konusu gelişme, kız çocuklarının eğitime katılımında da gözlemlenmektedir. Câmi-i

¹⁰ Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1893, 135; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1896, 385.

¹¹ Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1900, 615.

¹² BOA.MF.MKT.815.92

¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nde İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 33-34; Zülfü Demirtaş, "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17, Sayı 1 (2007): 174; Cahit Baltacı, "Mektep," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 29 (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 6.

Atık Mahallesi'nde bulunan Kız Sıbyan Mektebi'nde 1893–1896 yılları arasında seksen kız öğrencinin eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. Bu veri, geleneksel ilköğretim çerçevesi içinde kızların eğitime erişiminin belirli ölçüde kurumsallaştığını ve eğitim faaliyetlerinin yalnızca erkek çocuklarla sınırlı kalmadığını ortaya koymaktadır. 1896 yılı itibarıyla kaza merkezinde yirmi dört Müslüman mektebi faaliyet göstermekteydi. Buna ek olarak, kazaya bağlı köylerde de çok sayıda Müslüman mektebinin bulunduğu ve bu okullarda birkaç yüz öğrencinin eğitim aldığı görülmektedir. Böylece sıbyan mekteplerinin yalnızca şehir merkezinde yoğunlaşmadığı, aynı zamanda kırsal yerleşimlere yayılan bir eğitim ağı oluşturduğu söylenebilir. 1900 yılında ise kaza merkezindeki okul sayısının kırk üçe ulaşması, eğitim kurumlarının niceliksel bakımdan önemli ölçüde genişlediğini göstermektedir. Aynı dönemde köy mekteplerindeki öğrenci sayısının binin üzerine çıkması, ilköğretimin Gilan Kazası'ndaki toplumsal tabanının genişlediğine işaret etmektedir. Bu veriler, geleneksel sıbyan mekteplerinin II. Abdülhamid döneminde hem şehir merkezinde hem de kırsal kesimde temel eğitim hizmetlerinin yaygınlaştırılmasında önemli bir işlev üstlendiğini göstermektedir.¹⁴

Gilan Kazası'nda İptidâi Mektepleri

Osmanlı Devleti'nde yeni ilk mekteplerin açılmasına yönelik düşünce, 1863 yılı dolaylarında erken bir tarihte ortaya çıkmış ve bu okullar iptidâi mektepler olarak adlandırılmıştır. Ancak bu modelin uygulanması pratik ve teşkilâtî güçlüklerle karşılaştığından, uzun bir süre boyunca geleneksel ve modern olmak üzere iki paralel sistem bir arada varlığını sürdürmüştür: sıbyan mektepleri ve iptidâi mektepler. Bu ikili yapı, ilköğretimin modernleşmesine geçişin yavaş ilerlemesine yol açmış; gelenek ile reform arasındaki gerilimi yansıtmıştır. 1882 yılından itibaren maarif idaresi, bu ikiliği tedricen ortadan kaldırmak ve dönemin ihtiyaçlarına uygun, daha yeknesak ve standartlaştırılmış bir eğitim sistemi kurmak amacıyla iptidâi mektepleri daha güçlü biçimde desteklemeye başlamıştır. Bu süreç, Gilan gibi taşra merkezlerinde de kendini göstermiş; rüşdiyelerin yanı sıra iptidâi mekteplerin yaygınlaşması, Osmanlı idaresinin eğitim reformlarını derinleştirmeye yönelik somut çabalarına işaret etmiştir. Söz konusu gelişmeler, yerel ahalinin eğitim seviyesinin yükselmesini doğrudan etkilemiş ve bölgede idarî ile entelektüel seçkinlerin yetişmesine imkân sağlayacak daha geniş bir temel oluşturmuştur.¹⁵

Gilan'da iptidâi eğitimin gelişimine ilişkin veriler, 1880'li yılların başında modern ilköğretim kurumlarının henüz sınırlı bir düzeyde bulunduğunu göstermektedir. Nitekim 1883 yılında şehirde yalnızca bir iptidâi mektebi faaliyet göstermekteydi. Bu mektepte muallim-i evvel olarak Hafız Ali Efendi, muallim-i sâni olarak ise Abdülhalim Efendi görev yapıyor; toplam 110 talebeye eğitim veriliyordu.

¹⁴ Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1879, 124-125; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1885, 153-154; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1893, 136; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1896, 387; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1896, 397; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1900, 628.

¹⁵ Zekirja Shabani, "Prizren Sancağı'nın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı (1877–1912)" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2024), 138–139.

Tek bir okul bünyesinde iki öğretmenin görevlendirilmiş olması, söz konusu mektebin şehirdeki modern eğitim ihtiyacını karşılayan temel kurum konumunda bulunduğuna işaret etmektedir. 1885 yılına gelindiğinde okulun öğretim kadrosunda değişiklik meydana gelmiş; muallim-i evvel görevini Hafız Halim Efendi, muallim-i sâni görevini ise Osman Efendi üstlenmiştir. Aynı yıl talebe sayısının 121'e yükselmesi, iptidâî eğitime yönelik ilginin ve bu eğitim kurumunun yerel toplum içerisindeki görünürlüğünün arttığını göstermektedir. Bununla birlikte, 1887 yılında öğretmen kadrosu korunmasına rağmen öğrenci sayısının 102'ye düşmesi, talebe mevcudunun düzenli ve sabit bir seyir izlemediğini ortaya koymaktadır. Bu dalgalanma; ailelerin ekonomik koşulları, çocukların çalışma hayatına katılımı, ulaşım imkânları ya da geleneksel sıbyan mekteplerinin hâlen varlığını sürdürmesi gibi çeşitli etkenlerle ilişkili değerlendirilebilir. 1888 yılında da öğretim kadrosunun değişmeden devam etmesi, mektebin idarî ve öğretim bakımından belirli bir istikrar kazandığını göstermektedir. Daha sonraki yıllarda Çarşı Mahallesi Mektebi adıyla anılan bu iptidâî mektep, 1893-1896 yılları arasında 103 talebeye eğitim vermeyi sürdürmüştür. Bu dönemde derslerin Hafız Halim Efendi tarafından yürütülmesi, onun uzun süreli hizmeti sayesinde mektebin eğitim faaliyetlerinde sürekliliğin sağlandığını düşündürmektedir. Çarşı Mahallesi'nde konumlanmış olması da okulun şehir merkezindeki nüfusa, esnaf ailelerine ve çevre mahallelerde yaşayan çocuklara erişim bakımından önemli bir işleve sahip bulunduğunu göstermektedir. 1900 yılında mektebin talebe sayısının yeniden 120'ye yükselmesi, iptidâî eğitimin Gilan'daki yerleşik niteliğinin güçlendiğine işaret etmektedir. Bu tarihte öğretim kadrosunda Abdülhalim Efendi ile Hacı Osman Efendi yer almakta ve okul iki muallim tarafından idare edilmekteydi. Böylece, 1883-1900 yılları arasındaki gelişim incelendiğinde, Gilan'daki iptidâî mektebin öğrenci sayısında dönemsel değişiklikler yaşansa da eğitim faaliyetlerini kesintisiz biçimde sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu kurum, yalnızca temel okuma-yazma öğretiminin verildiği bir eğitim mekânı değil, aynı zamanda Osmanlı maarif reformlarının taşra düzeyinde uygulanmasını temsil eden önemli bir modernleşme unsuru olarak değerlendirilmelidir.¹⁶

1885 yılında Çarşı Mahallesi Mektebi'nin yanı sıra Gilan'da ikinci bir iptidâî mektebi daha faaliyete geçirilmiştir. Bu yeni mektebin açılması, şehirde modern ilk tahsil kurumlarına duyulan ihtiyacın arttığını ve Osmanlı maarif idaresinin iptidâî eğitimi taşra merkezlerinde yaygınlaştırma politikasının Gilan'da da somut karşılık bulduğunu göstermektedir. Mektepte muallim-i evvel Halim Efendi, muallim-i sâni ise Behram Efendi olarak görev yapmış; iki muallim toplam 103 talebenin eğitiminden sorumlu olmuştur. 1887 yılında mektebin muallim kadrosunda herhangi bir değişiklik gerçekleşmemiş; Halim Efendi ile Behram Efendi görevlerini sürdürmüştür. Buna karşılık talebe sayısı 85'e gerilemiştir. Bu azalma, iptidâî mekteplerin yerel düzeyde henüz tam anlamıyla yerleşik ve istikrarlı bir öğrenci kitlesine ulaşamadığını

¹⁶ Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1883, 59; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1885, 66; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1887, 105; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1888, 99; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1893, 136; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1896, 388; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1900, 618.

düşündürmektedir. Talebe mevcudundaki değişim; ailelerin sosyoekonomik koşulları, çocukların aile ekonomisine katkı sunma gerekliliği, geleneksel sıbyan mekteplerinin devam eden etkisi ve eğitim kurumlarına erişim imkânları gibi unsurlarla bağlantılı olarak değerlendirilebilir. 1888 yılında da öğretim kadrosunun aynı şekilde korunmuş olması, mektebin idarî ve eğitimsel faaliyetlerinde belirli bir sürekliliğin sağlandığını göstermektedir. Dolayısıyla 1885'te ikinci iptidâî mektebin açılması, Gilan'daki modern ilköğretim ağının genişlemeye başladığını ortaya koymaktadır. Çarşı Mahallesi Mektebi ile birlikte bu ikinci kurumun varlığı, şehirdeki eğitim imkânlarının çeşitlenmesine ve daha fazla çocuğun Osmanlı maarif sistemine dâhil edilmesine katkı sağlamıştır.¹⁷

Câmi-i Atîk Mahallesi Mektebi olarak bilinen iptidâî mektep, Gilan'daki modern ilk tahsil kurumlarının yaygınlaşma sürecinde önemli bir yer tutmuştur. 1893-1896 yılları arasında bu mektepte Abdülhalim Efendi tarafından 96 talebeye eğitim verilmiştir. Tek bir muallimin sorumluluğunda yürütülen öğretim faaliyeti, mektebin mahalle ölçeğinde düzenli ve yerleşik bir eğitim kurumu olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Talebe sayısının 96 olması, Câmi-i Atîk Mahallesi ve çevresinde iptidâî eğitime katılımın kayda değer bir seviyeye ulaştığına işaret etmektedir. 1900 yılına gelindiğinde mektebin muallim kadrosu genişlemiş; Hajrullah Efendi ile Hafız Mustafa Efendi eğitim hizmetini yürütmek üzere görevlendirilmiştir. Aynı tarihte talebe sayısının 110'a yükselmesi, okulun öğrenci kapasitesinde belirgin bir artış yaşandığını ortaya koymaktadır. Bu gelişme, hem mahallî halkın modern eğitim kurumlarına ilgisinin güçlendiğini hem de Osmanlı maarif idaresinin Gilan'daki iptidâî mektepleri daha düzenli ve kurumsal bir yapıya kavuşturma yönündeki çabalarının sonuç verdiğini göstermektedir.¹⁸

1893 yılına ait ve Aralık, Ocak ile Şubat aylarını kapsayan üç aylık devam cetveli, Gilan kazasına bağlı Remnik köyündeki iptidâî mektebinin eğitim ve öğrenci devamlılığına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Söz konusu kayıtlara göre mektepte toplam 30 talebe bulunmakta ve öğrenciler dört sınıfa ayrılmış olarak eğitim görmektedir. Dördüncü sınıfta Abdullah Efendi, Salih Efendi, Süleyman Efendi ve Zekeriyya Efendi gibi isimlerin yer aldığı 7 talebe; üçüncü sınıfta Ayet Efendi, İbrahim Efendi, Halis Efendi, Ahmed Efendi, İsmail Efendi ve Cemal Efendi gibi öğrencilerden oluşan 8 talebe bulunmaktaydı. İkinci sınıfta Cemal Efendi, Feyzullah Efendi ve Bayram Efendi'nin de aralarında yer aldığı 7 öğrenci eğitim görmektedir. Birinci sınıfta ise Şaban Efendi, Mahmud Efendi ve Şerif Efendi gibi isimlerle birlikte toplam 8 talebe kayıtlıydı. Bu dağılım, Remnik İptidâî Mektebi'nde yalnızca başlangıç düzeyinde değil, dört sınıflı düzenli bir öğretim teşkilâtının mevcut olduğunu göstermektedir. Devam cetvelinde yer alan veriler, mektepteki talebelerin derslere katılım düzeyinin genel olarak dikkate değer olduğunu ortaya koymaktadır. Kayıtlara

¹⁷ Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1885, 66; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1887, 105; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1888, 99.

¹⁸ Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1893, s.136; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1896, 388; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1900, 618.

göre toplam devam oranı yaklaşık %83,66 seviyesindedir. Bu oran, yerel toplumun eğitime yönelik ilgisinin ve ailelerin çocuklarını mektebe göndermeye yönelik eğiliminin belirli bir düzeye ulaştığına işaret etmektedir. Bununla birlikte, dokuz talebenin söz konusu üç aylık dönem boyunca derslere hiç devam etmemesi, devamlılık meselesinin taşra eğitim kurumları açısından önemli bir sorun olmaya devam ettiğini göstermektedir. Derslere kısmen katılan öğrencilerin varlığı da dikkate alındığında, Remnik'teki iptidâî eğitimin düzenli bir biçimde yürütülmesine rağmen, talebe devamının her zaman istikrarlı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum; ailelerin ekonomik şartları, çocukların tarımsal ve ailevî işlerde çalıştırılması, mevsimsel koşullar, ulaşım imkânlarının yetersizliği ve geleneksel eğitim anlayışının etkisini sürdürmesi gibi etkenlerle ilişkilendirilebilir.¹⁹

1893 yılında Gilan kazası genelinde modern ilk tahsil alanında belirli bir kurumsallaşmanın sağlandığı görülmektedir. Bu tarihte kaza sınırları içerisinde erkek çocuklara mahsus toplam altı iptidâî mektebi faaliyette bulunmakta ve bu mekteplerde 314 talebe eğitim görmektedir. Buna ilaveten, kız çocuklarının eğitimi için bir kız iptidâî mektebi mevcut olup, burada 80 talibe öğrenim görmektedir.²⁰

1893 yılına ait Aralık, Ocak ve Şubat aylarını kapsayan üç aylık devam cetveline göre, Gilan kazasına bağlı Llaştica İptidâî Mektebi'nde toplam 33 talebe kayıtlıydı. Bunların 7'si dördüncü sınıfta (Adem Efendi, Abdülkadir Efendi, Hamdi Efendi, Ahmed Efendi ve Abdülhamid Efendi vb.), 7'si üçüncü sınıfta (Ramazan Efendi, Bayram Efendi, Hamdi Efendi ve Salih Efendi vb.), 9'u ikinci sınıfta (Lütfi Efendi, Ahmed Efendi, Hüseyin Efendi ve Salih Efendi vb.) ve 10'u birinci sınıfta (Ali Efendi, İslam Efendi, Rüstem Efendi, Salih Efendi ve Recep Efendi vb.) öğrenim görmektedir. Talebelerin sınıflara göre dağılımı, mektepte dört sınıflı düzenli bir öğretim yapısının bulunduğunu göstermektedir. Birinci sınıftaki talebe sayısının nispeten yüksek olması, ilköğretime yeni kayıtların daha yoğun olduğuna işaret etmektedir. Devam kayıtlarına göre mektebin genel devam nispeti %80,81 olup, bu oran talebelerin eğitim sürecine kayda değer ölçüde iştirak ettiğini göstermektedir. Bununla birlikte, 15 talebenin söz konusu üç aylık dönemin belirli zamanlarında derslere hiç devam etmemesi ve diğer bazı talebelerin kısmi devam göstermesi, devamlılığın tam olarak sağlanamadığını ortaya koymaktadır.²¹

Nisan 1894 tarihli Osmanlı idarî belgeleri, Priştine Sancağı'na tâbi Gilan kazasının bazı köylerinde bulunan iptidâî mekteplerin talebe yetersizliği, ehliyetli muallim eksikliği ve malî imkânsızlıklar nedeniyle tedrisata ara verdiğini göstermektedir. Muallim maaşlarının düzenli ödenememesi ve bazı mekteplerde öğretimin yeterli meslekî niteliğe sahip olmayan kişilerce yürütülmesi, Osmanlı maarif reformlarının kırsal kesimde uygulanmasındaki başlıca yapısal sınırlılıkları ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, 16 Mart 1895 tarihli Muhacir Sllakoc Köyü

¹⁹ BOA.MF.IBT.44.4

²⁰ Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1893, 224-225.

²¹ BOA.MF.IBT.44.5

İptidâî Mektebi'ne ait imtihan cetveli, bazı köylerde öğretimin belirli bir idarî düzen ve denetim çerçevesinde sürdürüldüğünü göstermektedir. Cetvelde III. sınıfta Ahmed Efendi, Oruç Efendi, Muharrem Efendi, Bali Efendi, Selim Efendi, Munfi Efendi ve Hasan Efendi kayıtlıdır. Talebeler; Kur'ân-ı Kerîm, Tevhîd, Ma'lûmât-ı Dîniyye, Kur'ân'dan parçalar, Kavâid-i Lisân-ı Türkî, Hesâb, Târîh-i Osmânî, Hüsn-i Hat, İmlâ ile Ahlâk ve Etvâr derslerinden imtihana tâbi tutulmuştur. Bu belge, iptidâî mekteplerde ders programı ve değerlendirme usullerinin belirli ölçüde standartlaştırıldığını göstermektedir. Dolayısıyla Gilan kazasındaki ilköğretim, bir yandan personel ve finansman yetersizlikleriyle karşılaşırken, diğer yandan imtihan cetvelleri ve idarî kayıtlar aracılığıyla Osmanlı maarif teşkilâtına bağlanan kurumsal bir yapı sergilemiştir.²²

1900 yılına ait maarif kayıtlarına göre, Gilan merkezinde daha önce zikredilen erkek iptidâî mekteplerine ek olarak üç yeni eğitim kurumu faaliyette bulunmaktaydı. Câmi-i Atîk Mahallesi Kız İptidâî Mektebi'nde Tahir Efendi tarafından 30 talibeye; Çarşı Mahallesi Kız İptidâî Mektebi'nde ise Hacı Ali Efendi tarafından 45 talibeye eğitim verilmekteydi. Ayrıca Cedit Mahallesi Erkek İptidâî Mektebi'nde Yusuf Efendi'nin tedrisatında 30 talebe bulunuyordu. Böylece, merkezde mevcut iki erkek iptidâî mektebiyle birlikte Gilan'da toplam beş iptidâî mektep faaliyet göstermekteydi. Bunların üçü erkek, ikisi kız çocuklarına mahsustu. Kızlara yönelik iki ayrı mektebin varlığı, kadın eğitiminin şehir merkezinde belirli bir kurumsal yaygınlığa ulaştığını ve iptidâî eğitimin cinsiyete göre ayrılmış ancak genişleyen bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.²³

XIX. asrın sonu ile XX. asrın iptidalarında Gilan Kazası'nda tahsîl-i ibtidâînin inkişafına dair Kosova Vilâyeti Salnâmeleri, kaza dâhilindeki karyelerde bulunan mekteplerin teşkilâtı, muallim kadroları ve talebe mevcudu hakkında mühim malumat sunmaktadır. 1900 senesinde Gilan'a tâbi köylerdeki iptidâî mektepler, Müfettiş Hüseyin Efendi'nin teftişi altında faaliyet göstermekteydi. Salnâme kayıtlarına göre Remnik'te Recep Efendi'nin muallimliğinde yaklaşık 20 talebe tahsil görmekteydi. Zhit köyünde Emin Efendi'nin tedrisatında yaklaşık 30 zükûr ve 40 inâs talebenin bulunduğu kaydedilmiştir. Pozheran'da Ramazan Efendi'nin idaresindeki iptidâî mektepte yaklaşık 15 talebe, Slatina-yı Bâlâ ile Komogllava'da ise 60'a kadar talebe mevcuttu. Muhacir Sllakofc'ta Hasan Efendi'nin muallimliğinde yaklaşık 45 talebe bulunurken, Çerkes Sodobina ve Smira'daki mekteplerde talebe mevcudu 20–25 arasında değişmekteydi. Budrika-yı Bâlâ'da yaklaşık 15, Vitina'da ise yaklaşık 40 talebe tahsil görmekteydi. Bunların yanı sıra Llaştica, Reka, Bresalc, Cërnica, Novobërdë, Malisheva, Pogragja, Dobërçan, Hodonoc, Karaçeva-yı Bâlâ, Zarbica, Ragoçica, Hogoşti, Desivojca, Krileva, Koretini, Busavata, Përlepnicë, Ranillugu ve Bostani gibi karyelerde de iptidâî mekteplerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Gilan Kazası'nda merkez dışındaki yerleşimleri de kapsayan geniş bir tahsîl-i ibtidâî ağının teşekkül ettiğini göstermektedir. Buna mukabil, Gumnishtë, Poliqkë,

²² BOA.MF.IBT.174.67

²³ Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1900, 619, 628; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1900, 628.

Svirçë, Zajkoc, Şipaşnica-yı Bâlâ, Skifteraj, Mirosal, Livoç-ı Bâlâ ve Pasjan gibi bazı mahallerde muallim isimleri kaydedilmiş olmakla birlikte talebe mevcuduna dair bilgi verilmemiştir. Bu husus, mekteplerin faal olmadığına kesin olarak hükmetmek için yeterli olmayıp, salnâme kayıtlarındaki eksiklik veya düzensizlikle de ilgili olabilir. 1900 yılında Gilan Kazası köylerindeki iptidâî mekteplerde yaklaşık 1.101 talebenin tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Talebelerin ekseriyetini zükûr teşkil etmekte; inâs talebelerin oranı ise yalnızca %4,08 düzeyinde kalmaktadır. Bu nispet, kırsal kesimde kız çocuklarının tahsîl-i ibtidâîye iştirakinin son derece mahdud olduğunu ve maarif imkânlarının cinsiyete dayalı belirgin bir farklılık arz ettiğini ortaya koymaktadır.²⁴

Gilan Kazası'na bağlı Remnik Karyesi İptidâî Mektebi'ne ait 1902 tarihli imtihan cetveli, mektepteki tedrisatın sınıf seviyelerine göre düzenli bir müfredat ve değerlendirme usulü çerçevesinde yürütüldüğünü göstermektedir. Cetvele göre toplam 24 talebe imtihana tâbi tutulmuştur. Birinci sınıfta Şuayb Efendi, Şaban Efendi, Osman Efendi, Zenel Efendi ve Ali Efendi gibi toplam 11 talebe; Elifbâ-yı Osmânî, Eczâ-yı Kur'âniyye, Hesâb ve Ma'lûmât-ı Dîniyye derslerinden imtihan edilmiştir. Bu sınıfta azamî toplam puan 40 olarak belirlenmiştir. İkinci sınıfta Hayrullah Efendi, Bahtiyar Efendi, Şaban Efendi, Halim Efendi, Hamdi Efendi, Numan Efendi, Ramazan Efendi, Kerim Efendi ve Edhem Efendi olmak üzere 9 talebe; Kur'ân-ı Kerîm, Ma'lûmât-ı Dîniyye, Kıraat-i Kur'âniyye, Kavâid-i Lisân-ı Osmânî, Hesâb, Ahlâk ve Hüsn-i Hat derslerinden imtihana girmiştir. Bu sınıfta yedi ders üzerinden yapılan değerlendirmede azamî toplam puan 70'tir. Üçüncü sınıfta ise Abdullah Efendi, Hamit Efendi, Hayrullah Efendi ve Bayram Efendi olmak üzere 4 talebe; Kur'ân ve Tevhîd, Ma'lûmât-ı Dîniyye, Târîh-i Medeniyet, Coğrafya-yı Osmânî, Terbiye-i Etfâl, Kavâid-i Lisân-ı Osmânî, Hesâb, İmlâ ve Hüsn-i Hat derslerinden imtihan edilmiştir. Dokuz ders üzerinden gerçekleştirilen değerlendirmede her ders için azamî 10 puan esas alınmış; talebelerin genel başarı puanları 84 ile 90 arasında değişmiştir. Bu imtihan cetveli, Remnik İptidâî Mektebi'nde dinî derslerin yanı sıra dil, hesap, tarih, coğrafya, ahlâk, imlâ ve yazı öğretimine de yer verildiğini göstermektedir. Belge, talebelerin başarılarının sınıf seviyesine ve ders programına göre düzenli biçimde değerlendirildiğini; dolayısıyla mektepte belirli ölçüde standartlaşmış bir tedrisat ve imtihan düzeninin mevcut olduğunu ortaya koymaktadır.²⁵ Yukarıda zikredilen mekteplerin yanı sıra, 1901-1902 senelerinde Gilan Kazası'nda elliden fazla haneye sahip olduğu hâlde ibtidâî mektebi bulunmayan 73 karye tespit edilmiştir. Bu karyelerin 6'sında muhtelit ahali, 12'sinde yalnız Hristiyan, 55'inde ise yalnız Müslüman ahali yaşamaktaydı. Söz konusu veriler, XX. yüzyılın başlarında Gilan Kazası'nın bazı kırsal bölgelerinde maarif-i ibtidâîyenin daha fazla yaygınlaştırılması gerektiğini ve yeni ibtidâî mekteplerin açılmasına duyulan ihtiyacı ortaya koymaktadır.²⁶

²⁴ Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1900, 619-621.

²⁵ BOA.MF.IBT.122.103

²⁶ Arzu M. Nurdoğan, "II. Abdülhamit Dönemin'de Devletin Kosova'da açtığı okullar". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 25 (2011): 49.

Arşiv belgeleri, Çerniça Karyesi İptidâî Mektebi'nin 1907-1908 ders yılına ait imtihan neticeleri hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Söz konusu kayıtlar, mektepte tedrisatın sınıf seviyelerine göre düzenli biçimde yürütülmekte olduğunu ve talebelerin başarılarının belirli dersler üzerinden değerlendirildiğini göstermektedir. İkinci sınıfta beş talebe; Kur'ân-ı Kerîm, Tevhîd, Ma'lûmât-ı Dîniyye, Eczâ-yı Kur'âniyye, Hesâb, İmlâ ve Hüsn-i Hat derslerinden imtihana tâbi tutulmuştur. Ramazan Efendi ile Mahmud Efendi'nin bütün derslerde yüksek ve istikrarlı neticeler elde etmeleri, bu sınıftaki başarı düzeyinin dikkat çekici örnekleri arasında yer almaktadır. Birinci sınıfta dokuz talebenin dinî derslerin yanı sıra lisanî ve hesaplâ ilgili derslerden de imtihan edildiği anlaşılmaktadır. Halil Efendi, Cemaleddin Efendi, Mahmud Efendi ve Şakir Efendi, imtihan neticeleri itibarıyla başarılı talebeler arasında öne çıkmaktadır. Bunlara ilaveten, mektepte kayıtlı 23 talebe başlangıç seviyesindeki derslerden, özellikle Kıraat-i Kur'âniyye ve Elifbâ-yı Osmânî'den değerlendirilmiştir. Bu grupta Bayram Efendi, Hasan Efendi, Hüseyin Efendi ve İsmail Efendi gibi talebelerin temel bilgi ve becerileri yeterli ölçüde edindikleri görülmektedir. Söz konusu veriler, Çerniça İptidâî Mektebi'nde dinî öğretim ile okuma-yazma ve hesap öğretiminin birlikte yürütüldüğünü ve öğrencilerin seviyelerine göre kademeli bir imtihan sistemine tâbi tutulduğunu ortaya koymaktadır.²⁷

Gilan Kazası'ndaki iptidâî mektepler arasında Përlepnic Karyesi Mektebi de düzenli tedrisat ve imtihan uygulamasıyla dikkat çekmektedir. 1907-1908 ders yılına ait imtihan neticelerine göre mektepte toplam 30 talebe öğrenim görmekte ve bunlar farklı öğretim kademelerine ayrılmaktaydı. İkinci sınıf talebeleri, dinî ve temel ilmî derslerden imtihana tâbi tutulmuştur. Bu sınıfta Kemal Efendi, Selim Efendi, Süleyman Efendi, Ali Efendi ve Esat Efendi gibi talebelerin derslerde genel olarak istikrarlı başarı gösterdikleri anlaşılmaktadır. Birinci sınıfta ise talebe mevcudu daha sınırlı olup, öğretim Kur'ân ve dinî bilgilerin yanı sıra başlangıç seviyesinde kıraat ve hesâb derslerini kapsamaktaydı. Bu grupta Halil Efendi ile Lütfi Efendi'nin isimleri kayıtlarda yer almaktadır. Bunlara ilaveten, mektepte başlangıç düzeyinde bulunan 13 talebe dört temel dersten değerlendirilmiştir. Söz konusu imtihan kayıtları, Përlepnic İptidâî Mektebi'nde tedrisatın sınıf seviyelerine göre kademeli biçimde yürütüldüğünü; dinî öğretimle okuma-yazma ve hesâb eğitimi birleştiren düzenli bir müfredatın uygulandığını göstermektedir.²⁸

Gilan Kazası'nda Rüşdiye Mektebi

Rüşdiye mektepleri, Tanzimat devrinde Osmanlı maarif sisteminin modernleştirilmesinde önemli bir merhale teşkil etmiştir. İptidâî mektepler ile yüksek dereceli mektepler arasında bir eğitim kademesi olarak tasarlanan rüşdiyeler, Avrupa eğitim modellerinden etkilenecek teşkilâtlandırılmıştır. Bu mekteplerin ihdası fikri II. Mahmud devrinin sonlarında ortaya çıkmış, ancak esaslı biçimde teşekkülü Sultan

²⁷ BOA.MF.IBT.227.39

²⁸ BOA.MF.IBT.227.8

Abdülmecid döneminde gerçekleştirilen maarif düzenlemeleriyle mümkün olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı maarif ağının genişlemesine paralel olarak rüşdiye mektepleri vilâyet ve sancak merkezlerinde de yaygınlaşmıştır. Bu mektepler, yalnızca orta dereceli eğitim kurumları olarak değil, aynı zamanda devletin idarî kadrolarına ve modern bilgi alanlarına yönelmiş yeni bir eğitilmiş zümrenin yetiştirilmesinde etkili kurumlar olarak değerlendirilmelidir. Bu çerçevede Gilan Kazası'nda rüşdiye mekteplerinin açılması ve faaliyetleri, Kosova Vilâyeti'nde yürütülen idarî ve maarif reformlarının mahallî düzeydeki tezahürlerinden biri olarak ele alınmalıdır.²⁹ Bu çerçevede, Gilan Kazası'nda Gilan Rüşdiye Mektebi, 1297 h. (1879/1880) yılında tesis edilmiş olup, Osmanlı taşrasında modern orta dereceli eğitimin yaygınlaştırılması siyasetinin bir tezahürü olarak değerlendirilmelidir.³⁰ Mektebin kuruluşundan yaklaşık dört yıl sonra, 1884 yılında talebe mevcudunun 60'a ulaşması, tedrisatın ve mektep idaresinin daha düzenli bir kadro ile yürütülmesini gerekli kılmıştır. Bu sebeple, mektebe bir muallim-i evvel tayin edilmesi uygun görülmüş; söz konusu muallimin maaşının Maarif bütçesinden tahsis edilmesi talep edilmiştir. Bu durum, rüşdiyenin mahallî imkânlarla sınırlı bir kurum olmadığını, merkezî maarif idaresinin mali ve idarî desteğine bağlı olarak faaliyet gösterdiğini göstermektedir.³¹ Ağustos 1885'te Ali Efendi'nin Gilan Rüşdiye Mektebi'ne muallim-i evvel olarak tayin edildiği anlaşılmaktadır. Ali Efendi'nin, Osmanlı Devleti'nde muallim yetiştirmek üzere tesis edilen Dârümuallimîn mezunu olması ve rüşdiye derecesine ait şehâdetnâme taşıması, tayininde meslekî yeterliliğin esas alındığını ortaya koymaktadır. Bu atama, Osmanlı maarif idaresinin Gilan Kazası'ndaki rüşdiye eğitimini nitelikli muallim kadroları aracılığıyla güçlendirme ve modern öğretim esaslarını taşra düzeyinde yerleştirme çabasının somut bir örneğidir.³²

1894-1895 ders yılına ilişkin veriler, Gilan Rüşdiye Mektebi'nin öğrenci mevcudu, öğretim kadrosu ve mezuniyet süreci bakımından düzenli bir kurumsal işleyişe sahip olduğunu göstermektedir. Önceki ders yılından devreden 48 talebeye yıl içerisinde 26 yeni talebenin ilavesiyle mektebin toplam mevcudu 74'e ulaşmıştır. Aynı dönem içerisinde 7 talebenin mektepten ayrılması ve 8 talebenin şehâdetnâme alarak mezun olması sonucunda, 1895-1896 ders yılında tahsiline devam eden talebe sayısı 59 olarak kaydedilmiştir. Mektepte üç muallimin görev yapması, öğrenci mevcuduna paralel olarak öğretim faaliyetlerinin belirli bir teşkilât ve iş bölümü çerçevesinde yürütüldüğüne işaret etmektedir. Talebe kaydı, ayrılma, mezuniyet ve bir üst ders yılına intikal süreçlerine ilişkin bu veriler, Gilan Rüşdiyesi'nin yalnızca eğitim veren bir kurum değil, aynı zamanda Osmanlı maarif teşkilâtının kayıt, denetim ve

²⁹ Cemil Öztürk, "Rüşdiye," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 35 (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 300-301.

³⁰ Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924*, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 6 (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), 72.

³¹ BOA.MF.IBT.17.128

³² BOA.MF.MKT.87.44

değerlendirme esaslarına bağlı şekilde işleyen yerleşik bir orta dereceli mektep olduğunu ortaya koymaktadır.³³

XX. yüzyılın başlarında Gilan Kazası'ndaki maarif teşkilâtının işleyişine ilişkin arşiv belgeleri, mekteplerin yalnızca tedrisat faaliyetlerini değil, aynı zamanda muallimlerin hizmet statüsü ve ailelerinin sosyal haklarına dair idarî süreçleri de kapsamaktadır. Haziran 1904 tarihli bir belgede, Gilan Rüşdiye Mektebi'nde görevli iken vefat eden Kanber Efendi'nin durumu kaydedilmiştir. Bu kayıt, rüşdiye muallimlerinin devlet memurluğu düzeni içerisinde değerlendirildiğini ve vefat hâlinde geride kalan aile fertlerinin hukukî ve malî durumunun ilgili makamlar tarafından incelendiğini göstermektedir. Kanber Efendi'nin vefatından sonra zevcesi Hafize Hanım, kendisine maaş-ı tekaüd tahsis edilmesi talebiyle Kosova Vilâyeti'nin ilgili makamlarına müracaat etmiştir. Müracaatın, yalnızca mahallî idare düzeyinde değerlendirilmediği; emeklilik hakkının tespiti, tahsis şartlarının belirlenmesi ve ödeme usulünün açıklığa kavuşturulması amacıyla Mülkiye Tekaüd Sandığı Müdürlüğü'ne resmî yazıyla intikal ettirildiği anlaşılmaktadır. Bu prosedür, muallimlerin maaş ve tekaüd meselelerinin belirli idarî kurallara bağlı olarak yürütüldüğüne işaret etmektedir. Söz konusu vaka, Osmanlı maarif idaresinin taşra düzeyindeki kurumsal yapısını anlamak bakımından önem taşımaktadır. Zira belge, eğitim personelinin yalnızca öğretim faaliyetleri bakımından değil, hizmet süresi, malî hakları ve ailelerinin korunmasına ilişkin düzenlemeler bakımından da devletin idarî denetimi altında bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Kanber Efendi'nin dosyası, Gilan Rüşdiyesi'nin Osmanlı maarif teşkilâtına bağlı bir eğitim kurumu olmasının yanı sıra, mülkiye memurlarına ilişkin sosyal güvence mekanizmalarıyla da ilişkilendirildiğini göstermektedir.³⁴

³³ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*, 72. Kosova Vilâyeti Salnâmelerinde yer alan 1883–1900 tarihli kayıtlar, Gilan Rüşdiye Mektebi'nin öğretim kadrosu bakımından süreklilik arz eden, talebe mevcudu bakımından ise dönemsel değişiklikler gösteren bir orta dereceli maarif müessesesi olduğunu ortaya koymaktadır. 1883 yılında mektepte 38 talebe kayıtlı olup Kanber Efendi muallim-i sâni, Abdülcil Efendi ise hat muallimi olarak görev yapmıştır. 1885'te talebe mevcudu 75'e yükselmiş; Kanber Efendi ile Mahmud Efendi muallim olarak, Molla Ömer ise hademe sıfatıyla mektep kadrosunda yer almıştır. 1887 yılında talebe sayısı 36'ya gerilemiş; Mehmed Tevfik Efendi muallim-i evvel, Kanber Efendi ise muallim-i sâni olarak vazife yapmıştır. 1888 yılına ait kayıtlarda öğretim kadrosunun büyük ölçüde muhafaza edildiği görülmekle birlikte, talebe mevcuduna dair bilgi verilmemiştir. 1893–1896 döneminde Şehabeddin Efendi muallim-i evvel, Kanber Efendi muallim-i sâni ve Celil Efendi hat muallimi olarak görev yapmış; talebe sayısı 70'e ulaşmıştır. Bu sayı 1900 yılında da korunmuş, ancak hat muallimliği vazifesini Ali Efendi üstlenmiştir. Söz konusu veriler, Gilan Rüşdiye Mektebi'nde muallim kadrosunun belirli bir istikrar taşıdığını, buna karşılık talebe mevcudunun farklı yıllarda değişkenlik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Buna rağmen mektebin kesintisiz biçimde faaliyet göstermesi, Gilan Kazası'nda rüşdiye düzeyindeki tahsilin tedricen kurumsallaştığına işaret etmektedir. Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1883, 59; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1885, 65; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1887, 104; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1888, 99; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1893, 136; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1896, 387; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1900, 618.

³⁴ BOA.TFR.I.MKM.7.647

Osmanlı döneminde Gilan Kazası'ndaki maarif faaliyetleri, erkek rüşdiye mekteplerinin yanı sıra kızlara mahsus orta dereceli eğitim kurumlarının, yani İnâs Rüşdiye Mekteplerinin, de faaliyette bulunduğunu göstermektedir. Osmanlı arşiv belgeleri, Gilan'daki kız rüşdiyesinin XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında belirli bir kurumsal devamlılık içerisinde faaliyet yürüttüğüne ve devletin kızların orta dereceli eğitimine yönelik idarî ilgisinin arttığına işaret etmektedir.³⁵ 1905-1906 ders yıllarına ait kayıtlar, Gilan İnâs Rüşdiye Mektebi'nin mevcut ve faal olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, 1905 yılında Hayriye Hanım'ın mektebe muallime-i evvel olarak tayin edilmesi, öğretim kadrosunun nitelikli personel aracılığıyla güçlendirilmesine yönelik maarif siyaseti bakımından önem taşımaktadır. Söz konusu tayin, yalnızca bir personel değişikliği olarak değil, kız rüşdiyesindeki tedrisatın daha düzenli ve müesses bir yapıya kavuşturulmasına yönelik idarî bir tasarruf olarak değerlendirilmelidir.³⁶ Arşiv belgelerinde Ayşe Hanım'ın aynı mektebe muallime olarak tayin edilmesine dair kayıtların bulunması da eğitim faaliyetlerinin sürekliliğine işaret etmektedir.³⁷ Muallimelerin tayin, nakil ve görev değişikliklerine ilişkin yazışmalar, Gilan'daki kız rüşdiyesinin vilâyet maarif teşkilâtı içerisinde yer aldığını; personel ihtiyacının merkezî ve mahallî idarî makamlar tarafından takip edildiğini göstermektedir. Bu veriler, Gilan'da orta dereceli eğitimin yalnızca erkek talebelere mahsus olmadığını, kızların eğitimi için de kurumsal bir zemin oluşturulduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Gilan İnâs Rüşdiye Mektebi, Osmanlı Devleti'nin geç dönem maarif politikaları kapsamında kadın eğitimine açılan alanın ve Kosova Vilâyeti'nde meydana gelen toplumsal ve eğitimsel dönüşümlerin önemli örneklerinden biri olarak ele alınmalıdır.³⁸

Gilan Kazası'nda Gayrimüslim Mektepleri

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaanın, özellikle Hristiyan ve Musevî cemaatlerin eğitimi, millet nizamı çerçevesinde şekillenmiştir. Bu düzen, söz konusu cemaatlere dinî, hukukî ve eğitimle ilgili bazı iç meselelerini kendi ruhânî ve cemaatî mercileri aracılığıyla yürütme imkânı tanımıştır. Bu bağlamda gayrimüslim cemaatler, çoğunlukla kilise ve havra gibi dinî kurumların çevresinde kendi mekteplerini tesis etmiş ve idare etmişlerdir. XIX. yüzyılda Osmanlı maarif sistemindeki dönüşümlerle birlikte cemaat mekteplerinin sayısı ve çeşitliliği artmıştır. Özellikle ecnebi devletler veya misyoner teşkilâtlar tarafından açılan mektepler, Batı menşeli eğitim anlayışlarının yayılmasında etkili olmuş; dil öğretimi, modern ders programları ve farklı öğretim usulleri bakımından mevcut eğitim ortamına yeni unsurlar kazandırmıştır. Bu çerçevede, etnik ve dinî bakımdan çeşitli bir nüfus yapısına sahip olan Gilan Kazası'nda gayrimüslim mekteplerinin varlığı, mahallî eğitim hayatının çoğulcu niteliğini yansıtmaktadır. Bu kurumlar, yalnızca ilgili cemaatlerin dinî ve kültürel sürekliliğine hizmet etmekle kalmamış; aynı zamanda geç Osmanlı

³⁵ BOA. MF.İBT.167.81

³⁶ BOA.MF.İBT.170.65

³⁷ BOA. MF.MKT.972.5

³⁸ BOA.MF.MKT.918.29

döneminde taşra toplumunda ortaya çıkan eğitimsel ve sosyal dönüşümlerin de önemli göstergeleri olmuştur.³⁹

20 Kasım 1892 tarihli bir Osmanlı belgesi, Priştine Sancağı'na tâbi Gilan Kazası'nda Rum cemaati çocuklarına mahsus bir mektebin inşası için resmî ruhsat verildiğini göstermektedir. Söz konusu belge, gayrimüslim cemaatlerin eğitim faaliyetlerinin Osmanlı idarî sistemi içerisinde belirli hukukî ve idarî usuller çerçevesinde yürütüldüğüne dair önemli bir kayıt niteliğindedir. Mektebin inşasına izin verilmesi, Rum cemaatinin mahallî düzeyde kendi çocuklarının eğitimine yönelik kurumlar tesis edebilme imkânına sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda belge, Gilan Kazası'ndaki eğitim hayatının yalnızca Müslüman nüfusa ait mekteplerle sınırlı olmadığını; farklı dinî cemaatlerin de kendi eğitim kurumları aracılığıyla mahallî maarif yapısına dâhil olduklarını ortaya koymaktadır.⁴⁰

1896 yılına ait kayıtlara göre, Gilan Kazası merkezinde Hristiyan cemaatlere mahsus dört iptidâî mektep faaliyette bulunmaktaydı. Kaza dâhilindeki köylerde de yaklaşık yüz talebenin devam ettiği cemaat mekteplerinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, gayrimüslim cemaatlerin eğitim faaliyetlerinin yalnızca kaza merkeziyle sınırlı kalmadığını, kırsal yerleşimlere de yayıldığını göstermektedir. 1900 yılına gelindiğinde ise Gilan merkezindeki Hristiyan iptidâî mekteplerinin sayısı beşe yükselmiştir. Mektep sayısındaki bu artış, gayrimüslim cemaatlerin eğitim kurumlarının geç Osmanlı döneminde belirli bir gelişme ve kurumsallaşma süreci geçirdiğine işaret etmektedir.⁴¹

Gilan Kazası merkezindeki Hristiyan İptidâî Mektebi'nin talebe mevcudu, 1896 yılında 140 olarak kaydedilmiştir. 1900 yılına ait verilerde ise mektepte toplam 117 talebenin tahsil gördüğü; bunların 82'sinin zükûr, 35'inin ise inâs talebe olduğu anlaşılmaktadır. Bu değişim, Hristiyan cemaatine ait eğitim kurumlarının hem erkek hem de kız çocuklarına eğitim imkânı sunduğunu göstermektedir. Varoş Mahallesi'ndeki Hristiyan Mektebi'nde Türkçe muallimliği vazifesini Ahmed Bey yürütmekteydi. Ahmed Bey'in görevli bulunması, cemaat mekteplerinde Türkçe öğretilmesine de yer verildiğini ve bu kurumların Osmanlı idarî ve eğitim çevresiyle belirli ölçüde ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.⁴²

Gilan Kazası'ndaki gayrimüslim mektepleri arasında Stublla Katolik İptidâî Mektebi, mahallî eğitim ağı içerisinde mühim bir mevkiye sahipti. Bu mektep, kilise kurumlarıyla irtibatlı erken dönem eğitim geleneğinin bir devamı olarak değerlendirilmelidir. Faaliyetleri, Dom Mikel Tarabulluzi ile Piskopos Pashkë Trokshi gibi din adamlarının girişimleriyle ilişkilendirilmekte olup, söz konusu şahısların bölgedeki Katolik cemaatin eğitim hayatının teşkilâtlanmasında etkili oldukları

³⁹ Büşra Karataşer ve Ahmet Tabakoğlu, "The Impact of Minority and Foreign Schools on Ottoman," *The Journal of Social Sciences Research* 20, Sayı 2 (2025): 873-78.

⁴⁰ BOA.I.AZN.2.13

⁴¹ Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1896, 397; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1900, 628.

⁴² Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1896, 397; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1900, 619.

anlaşılmaktadır.⁴³ XX. yüzyılın başlarında Stublla Mektebi, Arnavut karakterli bir cemaat mektebi olarak, sınırlı maddî imkânlar ve mahallî destekle tedrisatını sürdürmüştür. Üsküp ve Verisoviç'teki benzer mekteplerle birlikte bu eğitim çevresinde yaklaşık yüz talebenin öğrenim gördüğü kaydedilmektedir. Talebe mevcudunun sınırlı, muallim kadrosunun ise nitelik bakımından yeterince gelişmemiş olması, bu kurumların daha çok mahallî ihtiyaçlara cevap veren küçük ölçekli eğitim müesseseleri niteliğinde bulunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Stublla Katolik İptidâi Mektebi, yalnızca temel eğitim veren bir kurum olarak değil, aynı zamanda Katolik Arnavut cemaatinin dinî, kültürel ve dilsel sürekliliğine katkıda bulunan bir mahallî eğitim merkezi olarak da önem taşımaktadır.⁴⁴

22 Aralık 1903 tarihinde Gilan Kazası'ndaki gayrimüslim cemaat mekteplerinde idarî kadroların tayininde ahlakî ehliyet ve güvenilirlik ölçütlerinin esas alındığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, Gilan'daki mektebe müdür olarak Tariko adlı bir şahıs tayin edilmiş; ancak ilgili makamlar, bu vazifenin daha uygun niteliklere sahip başka bir aday tarafından yürütülmesini gerekli görmüştür. Bunun üzerine Kosova Vilâyeti resmî telgrafla bilgilendirilmiş, tayin değişikliğine dair kararın uygulanması amacıyla Prizren Metropolitliği'ne de tebligatta bulunulması öngörülmüştür. Bu süreç, gayrimüslim mekteplerinin idaresinde cemaatî-dinî makamların rolünü ve Osmanlı taşra idaresinin söz konusu kurumlar üzerindeki denetim yetkisini göstermektedir.⁴⁵

3 Haziran 1903 tarihinde, Gilan Kazası'ndaki gayrimüslim cemaatlere mensup talebelerin de devletin yüksek dereceli maarif müesseselerine kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, Gilanlı iki Hristiyan talebe, İstanbul'daki Mekteb-i Sultânî'ye meccânen kaydedilmiştir. Dönemin seçkin eğitim kurumlarından biri olan Mekteb-i Sultânî, idarî ve fikrî sahalarda görev alabilecek nitelikli kadroların yetiştirilmesinde önemli bir işlev üstlenmekteydi. Söz konusu kayıt işlemi dolayısıyla Kosova Vilâyeti, Maârif Nezâreti'ni resmî bir yazıyla bilgilendirmiştir. Bu uygulama, Osmanlı maarif sisteminde gayrimüslim tebaanın da belirli şartlar altında devlet mekteplerinin üst kademelerine erişim imkânına sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.⁴⁶

II. Meşrutiyet'in başlangıç yıllarında Gilan Kazası'ndaki gayrimüslim mekteplerin işleyişi, mahallî cemaatlerin kendi eğitim kurumlarını muhafaza etme ve tedrisatın devamlılığını sağlama yönündeki girişimlerini açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, Rum Ortodoks cemaatinin ruhânî meclis reisi Papaz Kosti ile meclis üyelerinin, Gilan'daki Rum mektebinde tedrisatın sürdürülmesi amacıyla ilgili idarî makamlara müracaatta bulundukları anlaşılmaktadır. Söz konusu müracaat, cemaatin eğitimi yalnızca dinî ve kültürel kimliğin korunmasına hizmet

⁴³ Sadik Mehmeti, *Shkollat dhe Arsimi në Kosovë, 1830–1912* (Prishtinë: Instituti Albanologjik, 2019), 356–58; Nuridin Ahmeti, *Krerët Fetarë në Lëvizjen Kombëtare Shqiptare* (Prishtinë: Instituti Albanologjik, 2017), 61–63.

⁴⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Politisches Archiv XIV, Karton 15, Nr 191, Shkup, 29 Kasım 1908.

⁴⁵ BOA.TFR.I.KV.47.4603

⁴⁶ BOA.DH.MKT.718.41

eden bir unsur olarak değil, aynı zamanda mahallî toplumsal hayatın temel bir ihtiyacı olarak gördüğünü göstermektedir. Ayrıca ruhânî meclisin bu süreçte doğrudan rol üstlenmesi, gayrimüslim mekteplerinin idaresinde kilise teşkilâtının ve cemaat temsilcilerinin etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, tedrisatın devamı mahallî cemaatin iradesiyle sınırlı olmayıp, Osmanlı idarî makamlarının tasdikine ve yürürlükteki usullere bağlıydı. Bu durum, gayrimüslim mekteplerinin belirli ölçüde cemaat özerkliğine sahip olmakla birlikte, vilâyet ve merkezî maarif idaresinin gözetiminden bağımsız olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla Gilan'daki Rum mektebi, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında bölgenin çok dinli ve çok kültürlü eğitim yapısının önemli unsurlarından biri olarak değerlendirilmelidir.⁴⁷

Gilan Kazası'nda Medreseler

Medreseler, etimolojik olarak "ders" kökünden türeyen ve öğrenme, okuma, anlama ile bilgiyi tekrar etme faaliyetleriyle ilişkili eğitim müesseseleridir. İslâm dünyasının erken dönemlerinde tedrisat başlıca camilerde ve benzeri dinî mekânlarda yürütülmüş; zamanla eğitim faaliyetlerinin daha düzenli biçimde sürdürülmesi amacıyla medrese adı verilen müstakil yapılar teşekkül etmiştir. Böylece medreseler, dinî ilimlerin yanı sıra belirli ölçüde aklî ve naklî ilimlerin de okutulduğu geleneksel eğitim kurumları olarak kurumsallaşmıştır. Osmanlı Devleti'nde medreseler, sıbyan mektepleri, rüşdiye ve iptidâî mektepler gibi farklı eğitim kurumlarıyla birlikte maarif sisteminin önemli unsurlarından birini teşkil etmiştir. Özellikle dinî ilimlerin tedrisi, ulemanın yetiştirilmesi ve mahallî dinî-idarî hayatın ihtiyaç duyduğu görevlilerin hazırlanmasında medreseler merkezi bir işleve sahipti. Gilan gibi taşra merkezlerinde de medreseler, yerel eğitim hayatının geleneksel kurumları olarak faaliyet göstermiş; halkın dinî ve temel ilmî eğitimine katkı sunmuştur.⁴⁸ Gilan Kazası'ndaki medreseler, Osmanlı döneminde mahallî eğitim hayatının geleneksel ve kurumsal unsurlarından birini teşkil etmiştir. 1883-1885 yıllarına ait kayıtlar, Gilan'da iki medresenin faal bulunduğunu göstermektedir.⁴⁹ 1900 tarihli Maarif Salnâmesi'nde bu kurumlar açık biçimde Câmi-i Atîk Medresesi ile Dobrçan Medresesi olarak kaydedilmiştir. Bu veriler, medrese eğitiminin bölgede iptidâî ve rüşdiye mektepleriyle birlikte varlığını sürdürdüğünü ve geleneksel tedrisatın modern maarif kurumlarıyla paralel biçimde devam ettiğini ortaya koymaktadır.⁵⁰ Câmi-i Atîk Medresesi, Gilan'daki Eski Cami'nin müştemilatında faaliyet göstermekteydi. Medreseye ait 22 oda, tedrisat mahalli, idare odası ve talebelerin ikametına mahsus hücreler olarak kullanılmaktaydı. Bu fizikî düzenleme, medresenin yalnızca ders verilen bir mekân olmadığını; aynı zamanda talebelerin barınma ihtiyacını karşılayan, düzenli bir eğitim çevresi oluşturduğunu göstermektedir. Dobrçan Medresesi ise ders faaliyetleri ve talebe ikameti için

⁴⁷ BOA.TFR.I.ŞKT.141.14007

⁴⁸ Nebi Bozkurt, "Medrese," TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 28 (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 323-324; Mehmet İpşirli, "Medrese—Osmanlı Dönemi," TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 28 (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 327.

⁴⁹ Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1883, 134-135; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1885, 153-154.

⁵⁰ Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1900, 1510-1511.

kullanılan dokuz odadan müteşekkildi. 1913 tarihli bir kayıta bu medresenin yaklaşık altmış yıl önce, yani 1850'li yıllarda tesis edildiği ve çevre ile uzak köylerden gelen çocukların burada tahsil gördüğü belirtilmektedir. Medresenin Balkan Savaşları'nın başlamasıyla tedrisat faaliyetlerine son verdiği anlaşılmaktadır.⁵¹ 1885 yılı kayıtlarında medreselerde Adem Efendi, Selim Efendi ve Dobrçan Medresesi müderrisi Halid Efendi'nin görev yaptığı görülmektedir. 1893 yılında iki medresede görev yapan iki müderrisin toplam 95 talebeye ders verdiği kaydedilmiştir. 1900 yılına gelindiğinde Müderris Adem Efendi'nin 60, Müderris Yusuf Efendi'nin ise 30 talebeye tedrisat verdiği anlaşılmaktadır. Talebe mevcudu ve müderris kadrosuna ilişkin bu kayıtlar, Gilan'daki medreselerin belirli bir öğrenci kapasitesine ve süreklilik arz eden bir öğretim yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Bunlara ilaveten, Gilan'da Ebubekir Bey Medresesi'nin de mevcut olduğu bilinmektedir. Ancak mevcut veriler, bu medresenin kuruluş tarihi, fiziki yapısı ve talebe mevcudu hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir.⁵² Buna rağmen adı geçen üç medrese, Gilan Kazası'nda dinî-ilmî eğitimin yerleşik bir geleneğe sahip olduğunu; medreselerin mahallî toplumun eğitim, dinî bilgi ve ulema yetiştirme ihtiyaçlarına cevap veren önemli kurumlar olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.⁵³

Sonuç

Sultan II. Abdülhamid devrinde Gilan Kazası'ndaki maarif hayatı, geleneksel ve modern eğitim müesseselerinin bir arada faaliyet gösterdiği çok katmanlı bir yapı arz etmiştir. Sıbyan mektepleri ve medreseler geleneksel tedrisat işlevlerini sürdürürken, iptidâî ve rüşdiye mektepleri ile inâsa mahsus eğitim kurumlarının yaygınlaşması, kazadaki maarif teşkilâtının tedricen çeşitlendiğini ve kurumsallaştığını göstermektedir. Gayrimüslim cemaat mekteplerinin mevcudiyeti ise Gilan'daki eğitim hayatının dinî ve toplumsal bakımdan çoğulcu bir mahiyet taşıdığını ortaya koymaktadır.

Maarif Komisyonunun teşkili, maarif kâtipliğinin ihdası, muallim tayinleri, talebe kayıtları, devam cetvelleri ve imtihan evrakı, kazadaki mekteplerin vilâyet ve merkezî maarif idaresiyle irtibatlı bir teşkilât çerçevesinde faaliyet gösterdiğine işaret etmektedir. Ders programlarında ulûm-ı dîniyenin yanı sıra Türkçe, hesâb, tarih, coğrafya, imlâ ve hüsn-i hat gibi derslere yer verilmesi, geleneksel tedrisat unsurları ile modern bilgi alanlarının birlikte yürütüldüğünü göstermektedir. Sınıf esasına dayalı imtihan ve puanlama usulleri de tedrisatın belirli ölçüde tanzim ve yeknesaklaştırılmaya çalışıldığını ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte, ehliyetli muallim ve malî kaynak yetersizliği, talebe devamındaki düzensizlikler ve bazı karye mekteplerinde tedrisatın kesintiye

⁵¹ Sadik Mehmeti, *Shkollat dhe arsimi në Kosovë*, 274-275.

⁵² Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1885, 63; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1893, 224-225; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1900, 618.

⁵³ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri: Yugoslavya*, Cilt 2, Kitap 3 (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2000), 38.

uğraması, maarif reformlarının taşradaki tatbikinde karşılaşılan başlıca sınırlılıkları teşkil etmiştir. İnâs mekteplerinin açılması kız çocuklarının tahsile iştiraki bakımından önemli bir kurumsal gelişme olmakla birlikte, özellikle kırsal kesimde inâs talebenin eğitim imkânlarından yararlanma düzeyi mahdud kalmıştır. Bu durum, maarif hizmetlerinin kazanın bütün toplumsal kesimlerine ve yerleşimlerine eşit ölçüde intikal etmediğini göstermektedir.

Gilan Kazası'ndaki söz konusu gelişmeler, Tanzimat devrinde başlatılan maarif reformlarından bağımsız olmayıp, bu düzenlemelerin II. Abdülhamid döneminde taşrada yaygınlaştırılması, kurumsal bir çerçeveye kavuşturulması ve idarî denetimin kuvvetlendirilmesi bağlamında değerlendirilmelidir. Muallim tayinleri, müfredatın tanzimi, imtihan usullerinin uygulanması ve mekteplerin teftişe tâbi tutulması, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e uzanan idarî ve kurumsal bir sürekliliğe işaret etmektedir. II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında cemaat mekteplerinin tedrisatına, muallim tayinlerine ve mektep idaresine ilişkin uygulamaların devam etmesi de bu sürekliliğin bütünüyle kesintiye uğramadığını göstermektedir.

Gilan Kazası örneği, geç Osmanlı maarif siyasetinin yalnızca merkezî düzenlemeler doğrultusunda değil; mahallî şartlar, malî imkânlar, dinî ve toplumsal farklılıklar ile yerel aktörlerin katkıları çerçevesinde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Çalışmanın özgün katkısı, Osmanlı maarif modernleşmesini bir taşra kazasındaki mekteplerin işleyişi, muallim kadroları, talebe devamı, imtihan uygulamaları ve idarî sınırlılıklar üzerinden değerlendirmesidir. Bu yönüyle Gilan Kazası, II. Abdülhamid devri maarif politikalarının kurumsal kazanımları ile tatbikatta karşılaşılan sınırlılıkların birlikte incelenmesine imkân veren önemli bir mikro-tarih örneği teşkil etmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

AVUSTURYA DEVLET ARŞİVİ, (ÖSTERREICHISCHES STAATSARCHIV, FORSCHERSAAL HHStA, HAUS-, HOF- und STAATSARCHIV)

Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Politisches Archiv XIV, Karton 15, Nr 191, Shkup, 29 Kasım 1908.

T. C. CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT), 815.92; MF.MKT. 87.44; MF.MKT.972.5; MF.MKT.918.29.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Maarif Nezarti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.IBT.) 17.128; MF.İBT.167.81; MF.IBT.170.65; MF.IBT.44.4; MF.IBT.44.5; MF.IBT.35.81; MF.IBT.174.67; MF.IBT.122.103; MF.IBT.227.39; MF.IBT.227.8;

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Makamât Evrakı (TFR.I.MKM.) 7.647.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Kosova Evrakı (TFR.I.KV.) 47.4603.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Arzuhalleri (TFR.İ.ŞKT.) 141.14007.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.) 718.41.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.) 2.13.

Salnâmeler

Prizren Vilayeti Salnâmesi, 1873; Prizren Vilayeti Salnâmesi, 1874.

Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1883; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1879; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1885; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1887; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1888; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1893; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1896; Kosova Vilayeti Salnâmesi, 1900.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1900.

Telif Eserler

Ahmeti, Nuridin. *Krerët Fetarë në Lëvizjen Kombëtare Shqiptare*. Prishtinë: Instituti Albanologjik, 2017.

Alkan, Mehmet Ö. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839–1924*. Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 6. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri: Yugoslavya*. Cilt 3. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2000.

Baltacı, Cahit. "Mektep (Osmanlılar'da Mektep)." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 29, 6–7. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Birbudak, Togay S. B. Akbaba, "Education Life in the Kosovo Province in the Early Part of the Twentieth Century," *International Journal of Academic Research*, Cilt 6, Sayı 4 (2013): 255-260. DOI: 10.7813/2075-4124.2013/5-4/B.38

Bozkurt, Nebi. "Medrese." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 28, 323–327. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Demirtaş, Zülfü. "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17, Sayı 1 (2007): 173–183.

Fjalori Enciklopedik i Kosovës. Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 2018.

Fjalori Enciklopedik Shqiptar. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2008.

Gülşen, Ayşegül. "XIX. Yüzyılda Gilan Kazası (Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yaklaşım)." Yüksek lisans tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

İpşirli, Mehmet. "Medrese—Osmanlı Dönemi." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 28, 327–333. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Karataşer, Büşra, ve Ahmet Tabakoğlu. "The Impact of Minority and Foreign Schools on Ottoman Education in the Ottoman Empire." *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 20, Sayı 2 (2025): 869–885. doi:10.48145/gopsbad.1754255.

Kosova: Një Vështrim Enciklopedik. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Qendra e Enciklopedisë Shqiptare; Toena, 1999.

Mehmeti, Sadik. *Shkollat dhe Arsimi në Kosovë, 1830–1912*. Prishtinë: Instituti Albanologjik, 2019.

Nurdoğan, Arzu M. "II. Abdülhamit Dönemin'de Devletin Kosova'da açtığı okullar". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 25 (2011): 35-76. <https://izlik.org/IA55YK88TN>

Öztürk, Cemil. "Rüşdiye." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 35, 300–303. Ankara: TDV Yayınları, 2008.

Sami, Şemseddin. "Gilan." *Kâmûsü'l-A'lâm*, Cilt 5. İstanbul: Mihran Matbaası, 1896.

Shabani, Zekirja. "Prizren Sancağı'nın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı (1877–1912)." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2024.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nde İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Vendbanimet e Kosovës: Leksikon. Tabloja Fizike-Hapësinore, Demografike dhe Funksionale. Qendrat Urbane. Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Cilt 1, 2018.